

O'ZBEK DOSTONCHILIGINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (Xorazm baxshilar repertuari va ijrochilik mahorati)

Sabirova Nasiba Ergashevna

*Xorazm viloyati Pedagoglarni yangi Metodikalarga o'rgatish milliy markazi
Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori (DSc), prof.v.b.*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazmda doston ijrosida soz, musiqaga asosiy e'tibor qaratilishi, har bir nag'ma-kuy maxsus nomlangan bo'lganligidan kuylarni esda saqlash baxshi zimmasiga yanada ko'proq mas'uliyat yuklashi, baxshilar repertuari va ijrochilik mahorati haqida so'z boradi. Bundan tashqari baxshida o'z kasbiga e'tiqod, kuch-g'ayrat bo'lishi shart ekanligi, xorazmlik Suyav baxshi Muhammad Rahimxon Soniy-Feruz dargohida "Ero'g'li" dostonini 21 kecha muntazam kuylagani, hatto poyariqlik Amin baxshi "Alpomish" dostonini uch oy mobaynida kuylagani va bunday real ma'lumotlar hozirda afsonaday bo'lib tuyulishi, baxshi mahorati ko'p narsaga bog'liq ekanligi, eng avvalo an'anadan boshlanishi lozimligi xususida fikr-mulohazalar bildirilgan. Shuningdek, doston kuylash an'anasi asrlar bo'yi avloddan avlodga o'tib kelganligi, iqtidorli baxshilar uni muntazam takomillashtirib kelishgani, ammo ijrochining shaxsiy mahorati faqat an'ana doirasidagina ro'yobga chiqishi maqolada misollar asosida keltirib o'tilgan. Dostonchilikning sir-asrorini puxta bilmagan ijrochi o'z mahoratini namoyon qila olmasligi, bu sir-asror asosan, doston kompozitsiyasida namoyon bo'lishi, folklorshunoslikda bu hodisani epik qolip deb yuritilishi yuzasidan qiziqarli ma'lumotlar berilgan.

Annotation. This article discusses the emphasis on words and music in the performance of epics in Khorezm, the fact that each melody has a special name, so the memorization of melodies puts more responsibility on the baxshi, the repertoire of baxshis and performance skills. Besides, Bakhshi must have faith and energy in his profession. Suyav Bakhshi from Khorezm Muhammad Rahimkhan sang the epic «Erogli» for 21 nights at Soniy-Feruz. It has been suggested that the skill of the bakhsh depends on many things, starting with tradition. The article also cites examples of the fact that the tradition of singing epics has been passed down from generation to generation for centuries, and talented bakhshis have constantly improved it, but the personal skills of the performer are realized only within the tradition. Interesting information is given about the inability of the performer, who did not know the secrets of epic poetry, to demonstrate his skills, the fact that this mystery is mainly reflected in the composition of the epic, and in folklore this phenomenon is called an epic pattern.

Kalit so'zlar: baxshichilik, baxshichilik repertuari, ijrochilik mahorati, baxshichilik maktabi, doston ijrosi, soz, musiqa, dostonchilik, doston kuylash an'analari.

Key words: baxshichilik, baxshichilik repertoire, performance skills, baxshichilik school, epic performance, soz, music, dostonchilik, epic singing traditions.

Doston xalqimiz bisotidagi buyuk obidadir. Uning asrlar osha saqlanib, ajdoddan-ajdodga o'tib kelishida ko'plab baxshilar shajarasining hissasi bor. Shu boisdan ham "... keng mundarijali, chuqur mazmunli, xilma-xil obrazlarga, rang –barang badiiy vositalarga, arxaik va barhayot lug'atga, tadqiqotchilar hali payqab ololmagan grammatik xususiyatlarga juda boy xalq dostonlarining asrlar osha saqlanib kelishida zo'r qobiliyat egasi bo'lgan xalq shoirlarining xizmati g'oyat katta va tahsinga sazovordir"[1], deb yozganida talantli folklorshunos Hodi Zarif mutlaqo haqdir. Darhaqiqat doston o'z ijrochisi bilan tirikdir. Baxshi yoki xalfa, qolaversa qissaxon matndagi tafilotga jon bag'ishlaydi. Biroq, bu ijrochilar orasida baxshiga tenglashadigani yo'q[2]. Chunki baxshi kuy, qo'shiq va badiiy nutqni jozibali qilib birlashtirgan holda auditoriyaga yetkazadi. "Baxshi ijrosida uning betakror ijrochilik iqtidori,

talanti va musiqiy mahorati namoyon bo'ladi[3]. Shu nuqtai nazardan qaraganda professional baxshi darajasiga erishish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. "O'zbek xalqi va barcha baxshichilik maktablarining estetik printsipligiga ko'ra chinakam xalq baxshisi birinchi navbatda tabiiy talantga ega, ya'ni xalqona ta'bir bilan aytganda "Xudobergan" bo'lishi kerak"[4]. Shu boisdan ham professor M.Saidov: "Doston murakkab san'at asari bo'lib, uning doston bo'lishi uchun adabiy tekst, musiqa bo'lishi, kuylovchi hofizlik san'atini puxta egallagan va soz cherta bilishi zarur"[5], deb yozadi. Albatta doston ijrochisi yuksak xotira egasi bo'lishi ham shart va zarurdir. Ayniqsa Xorazmda doston ijrosida soz, musiqa asosiy e'tibor qaratilib, har bir nag'ma-kuy maxsus nomlangan bo'lganligidan kuylarni esda saqlash baxshi zimmasiga yanada ko'proq mas'uliyat yuklaydi. Bundan tashqari baxshida o'z kasbiga e'tiqod, kuch-g'ayrat bo'lishi shart. Aks holda xorazmlik Suyav baxshi Muhammad Rahimxon soniy - Feruz dargohida "Ero'g'li" dostonini 21 kecha muntazam kuylamagan bo'lar edi. Hatto poyariqlik Amin baxshi "Alpomish" dostonini uch oy mobaynida kuylagan[6]. Bunday real ma'lumotlar hozirda afsonaday bo'lib tuyuladi. Baxshi mahorati ko'p narsaga bog'liq bo'lib, avvalo an'anadan boshlanadi. Doston kuylash an'anasi asrlar bo'yi avloddan avlodga o'tib kelgan. Iqtidorli baxshilar uni muntazam takomillashtirib kelishgan. Ammo ijrochining shaxsiy mahorati faqat an'ana doirasidagina ro'yobga chiqadi. Dostonchilikning sir-asrorini puxta bilmagan ijrochi o'z mahoratini namoyon qila olmaydi. Bu sir-asror asosan doston kompozitsiyasida namoyon bo'ladi. Folklorshunoslikda bu hodisani epik qolip deb yuritishadi. Professor M.Saidovning ta'kidlashicha, epik qolip va an'anaviy formulalar ot ta'rifi, poyga tavsifi, safarga otlangan qahramonga ota, ona yoki biror yoshi ulug' kishining nasihati, yo'l bo'lsin va unga javob, jang oldidagi faxriya yoki maqtanish-manmanlik kabilar doimiy o'rinlarda ishlatilib, dostonchilikda muhim o'rin tutadi[7]. Epik qolip baxshi uchun tayyor andoza bo'lib xizmat etadi. Agar iqtidorli ijrochi bo'lsa, o'zi tomonidan yangi lavhalarni ham qo'shib, syujetni yanada boyitadi. Epik qolip doston kompozitsiyasi bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Stilistik formulalar esa dostondan dostonga ko'chib yuradi. Shu jarayonda tobora sayqallashib boradi. Xorazm dostonlari romanik xarakterda bo'lganligi sababli ularda ot ta'rifi, poyga tavsifi kam uchraydi. Ushbu lavhalarni faqat "Go'ro'g'li" turkumi dostonlaridagina uchratish mumkin. "Oshiq" turkumida esa epik ot obrazi yo'qligi uchun ot ta'rifi va poyga tavsifi umuman tushirib qoldirilgan. "Go'ro'g'li" eposida g'irotning ta'rifi juda ko'tarinki ruhda madh etilgan Go'ro'g'li mo'jizali g'irotga ega bo'lib, eranlardan fотиha olgandan so'ng jo'shib ketib bedovining ta'rifi boshlaydi:

Bedov otning ta'rifi boshlasam,
Shunqorligi uch yoshin ballidir.
Horimas oyoqli, toshdan tuyoqli,
Ko'zi tog' boshinda, bo'yni yollidir.

Uch yoshin qadam qo'ysa beshina,
Qashlaganda qo'llar yetmas boshina,
Olazarak boqar degra-deshina,
Kishnaganda chiqqan sasi ballidir.

Nor tuyaday masdir yetti yoshinda,
G'animlari qaltiraydi qoshinda.
Baland-baland tog' go'rinar tushinda,
Burgut sifatlidir ovda ballidir.

Bedov otning orzu-joni tandadur,
Pirim Shohimardon, dastim sandadur,

Go'ro'g'libek bir Xudog'a bandadur,
Tablada bosh bedov yovda ballidur[8].

Bola baxshi ijrosidagi ushbu dostonida Go'ro'g'li tomonidan ot ta'rifi ikki –uch o'rinda berilgan bo'lib, unda epik qahramonning epik otga bo'lgan sadoqati, muhabbati madh etiladi. O'z navbatida epik qolip tarkibidagi faxriyalar, maqtanishlar ham ko'zga tashlanadi. Baxshi o'z ijrosida faxriyalarni go'yo o'zi haqida aytayotgandek ishtiyoq bilan kuylaydi. Faxriya – maqtanish-manmanlikning yorqin ko'rinishi "Go'ro'g'li" eposining "Bozirgon" shoxobchasida keltirilgan. Unda Go'ro'g'li o'zini juda ulug'lagan holda ta'riflab, manmanlikkacha borib yetadi:

O'n sakkiz archin ot mindim,
Mindim, armonim qolmadi.
Zardan to'shaklar ustinda,
Yotdim, armonim qolmadi.

Savash guni quyruq eshdim,
G'anim bilan ko'p tashlashdim.
Dushman bilan qilichlashdim,
Chopdim armonim qolmadi.

Man surdim ajab davronni,
Tanda qo'ymadim armonni.
Urushg'anda yov qonini,
Do'kdim armonim qolmadi.

Umrin o'tar qolmas boqi,
Man gazdim yaqin yiroqi,
Go'rdim Shirvonu Iroqi,
Yurdim armonim qolmadi.

Dog'lardan jayron qochirdim,
Daryodan otni oshirdim,
Eramnan pari gatirdim,
Surdim armonim qolmadi.

Go'ro'g'li der: ot chopdirdim,
Yeddi fildan o'q o'tirdim,
Do'stlara sharob ichirdim,
Ichdim armonim qolmadi.

O'n to'rt banddan iborat ushbu faxriyada Go'ro'g'li barcha faoliyatini bir-bir maqtab o'tadi. Baxshi ulardagi maqtanish ifodasini alohida urg'u bilan ifodalashga harakat qiladi. Chunki, dostonning ushbu joyi syujet tuguni bo'lib, voqealar rivojini boshlab beradi. Shu sababli ijrochi faxriyaning, o'zicha maqtanishning oqibatimalarga olib kelishini ko'rsatish uchun Go'ro'g'lining faxriyasiga Og'a Yunus parining munosabatini so'z orqali ifodalashga o'tadi: Go'ro'g'li bu so'zni aytib tamom qilg'onnan keyin, Og'a Yunus pari qarasa, Go'ro'g'li suvchisinacha maqtadi, lekin parizodni dila olmadi, Go'ro'g'li bu so'zni aytib durg'onda parizod dolonning u yoqin bu yoqina o'tib, ashulani eshitib: tomosha qilib durg'on adi.

Parizod Go'ro'g'lini so'zlarini eshitgannan keyin, qopisini gumburdatib ochib yubordi: ey, Go'ro'g'li sulton san na dab maqtanib o'tiribsan, dedi. O'n ikki ming uyli takali turkmanim bor, yigirma to'rt ming uyli ali ilim bor, mani na armonim bor, dab aytasan dadi. Qirq yigitim

yonimda bo'lsa, olg'on yerni oldim, chopg'on yerni chopdim dab aytasan, zo'rdan zo'r ko'p, dadi. Magaram bir yera borsang, qazong yetib o'lsang, izingda og'adan ining, otadan zuryoding yo'q, bu sango bir armon amasmi, dadi. Go'ro'g'li lol bo'lib o'tirvadi, zuryod so'zini eshitib, mazasi qochib getavardi. Saiston viloyatinda Salsolni o'g'li Bozirgon dagan do'ragan akan dadi, sani talab qilib, galib, qal'angni bir hafta qamal qilib getdi, bu sango bir armon amasmi, dedi. Agarda mani so'zima ishonmido'vin bo'lsang, darvozog'a bir xat diqib getdi, chiqib olib go'r na dagan akan dadi. Go'ro'g'li shatta o'rninnan turib, xatni go'rib, Bozirgonni galganligini bilib, yigitlarini chaqirib yonina oldi. Yigitlarina maslahat barib, yigitlarini urusha tayyorlab otlarni zardan zabardan egarlab, o'q-yoylarini bo'ynina osib, qalqona cho'lanib Go'ro'g'li Bozirgonni izinnan sharpildab otlandi [9]. Bola baxshi nasriy bayonda eshituvchilarning ruhiyatiga kirib, bosh qahramonning ichki kechinmalarini tasvirlash orqali ularga ta'sir o'tkazadi. Og'a Yunus pari erining maqtanishiga quloq solib, o'zining nomiga bir og'iz xushomad so'z aytilmaganidan jahli chiqib, Go'ro'g'liga Bozirgon raqibi haqida xabar beradi. Ayniqsa Og'a Yunus parining befarzandlik haqidagi so'zi Go'ro'g'liga jiddiy ta'sir o'tkazadi. Baxshining ushbu bayoni tinglovchilarda jiddiy e'tibor uyg'otadi. Voqeaning endi qaysi tomonga yo'nalishini baxshidan orziqib kutishadi. Shu tariqa doston voqealari o'z rivojiga chiqib boshlaydi. Baxshining badiiy nutqdagi mahorati auditoriyani to'la doston voqealari ichiga olib kiradi. Barcha doston ijrochilari ham asar voqealariga auditoriyani to'la rom qila olmaydi. Buning uchun baxshi soz va so'z qudratini o'zida jamlagan bo'lishi, yuksak talant va mahorat egasi sifatida shakllanishi zarur.

Bola baxshi-Qurbonnazar Abdullaev og'zaki badiiy nutqda turli stilistik usullarga murojaat qiladi. Ayniqsa, "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari ijrosida badiiy nutqqa ko'proq e'tibor qaratadi. Dialog personaj xarakterini, ichki tuyg'usini ochib berishda asosiy omil bo'lib xizmat etadi. "Go'ro'g'lining uylanishi" dostonida Og'a Yunus pari bilan Go'ro'g'lining uchrashuvi epizodi bo'lib, unda Og'a Yunus pari Go'ro'g'li bilan Chamlibelga yo'l olmoqchi bo'ladi. O'shanda uning enaga kampir bilan o'zaro so'zlashuv sahnasi baxshi tilidan dialog shaklida juda ta'sirchan ifodalangan. Parcha keltiramiz:

"Darrov xizmatkor kampirni chaqirdilar. Xizmatkor kampir deshona chiqib, Go'ro'g'liga bir qaradidon ortina qaytavardi. Galib parizoda aytdiki, ey Og'a Yunus parizod, dushingda go'rgan odamzod shumi, dadi.

-Top o'zi, shu-dadi parizod.

-Agar shu bo'ladovin bo'lsa, san mani so'zima quloq sol-dadi kampir. – Ammo lekin so'zimni qabul qilsang ham ixtiyoring qilmasang ham ixtiyoring o'zingda, dadi kampir.

-Qani na gaping bo'lsa aytavar, -dadi parizod.

-Agar aytsam, -dadi kampir, -bu galgan odamzoddur, san parizodsan. Odamzod tuproqdan, parizod nurdan yaralg'an, sizlar bir-biringa hech do'g'ri galmisan, -dedi kampir.

-Yo'q, -dedi parizod, man rost dushimda shungo al bardimmi, tuproqmi, doshmi shungo o'z tanimni baxsh etaman, dadi parizod. Shunda kampir aytdiki, odamzodning boshqa hunarlari ham bor. San odamzoda borsang, xaros qo'shasan, yer ag'darasan, non yopasan, maydonnan tazak yig'nisan, o'joqa o't yoqasan, bu ishlar saning alingnan galavo'larmakin, dadi kampir.

-Roziman – dadi parizod.

-Agar san munga rozi bo'lsang, odamzodning yana bir hunari bor, mungo rozi bo'lmassan, -dadi kampir.

-Na hunar akan, dadi parizod.

-Bu odamzod dagani bir – ikki xotina qanot atmidi, ustinga o'ylanadi, yor so'vadi, -dadi kampir. Hamma gapa rozi bo'lib durgan parizod shu yera galganda sal o'ylanib qoldi.

Go'ro'g'li qopida durip bu gaplarni eshitib durvadi. Oxirgi gapdan so'ng parizodning ikkilanganini ko'rib, sal mazasi qochdi. Kampirni bu gapina ishonib ishni buzjoq-ov, bu dap,

parizoda qarab, ko'nglini go'tarib" [10].

Ikki ayolning ichki kechinmasi dialog shaklida juda ta'sirchan ifodaga tortilgan. Unda ayollarga xos bo'lgan andisha, xavotir, ehtiyotkorlik, tashvish, rashk, sevgi, iztirob kabi turli tuyg'ular aralashib, oilaviy-maishiy hayotga oid kartina yuzaga kelgan. Ammo oxir oqibat sevgi-muhabbat bularning barchasidan ustun keladi. Bu lavhani baxshi tabiiy, ravon badiiy nutq orqali bayon qiladi. Eng asosiysi ayol tuyg'usiga jiddiy ta'sir etadigan nuqtani ijrochi aniqtola olgan. Og'a Yunus pari enaganing aytgan barcha e'tirozlariga befarq qaraydi. Biroq, "Odamzoti bir-ikki xotinga qanoat qilmaydi, ustingga xotin oladi", degan so'zini eshitgach, ikkilanib qoladi. Ushbu epizod ayolning ruhiy holatiga aloqador bo'lib, baxshi uni qahramon ichki tuyg'usini yoritish uchun kiritgan va real kartinani namoyon qilib, tinglovchilarda hayotiy tuyg'u uyg'ota olgan. Chunki auditoriya ahli Og'a Yunus parining qaysi tomonga rizolik bildirishiga qiziqib, uning Go'ro'g'li bilan bosh qo'shishiga hayrixoh sifatida qarashadi. Bola baxshining badiiy nutqida kinoya, qochirim, shama, kesatik kabi leksik usullar ham ko'p uchraydi. Uning repertuarida "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari asosiy o'rinni egallaydi. Og'zaki nutq negizida namoyon bo'ladigan badiiy tasvir ijrochi mahorati orqali o'zining rangin qirralariga ega bo'lgan. Unda Xorazm xalqining og'zaki so'zlashuv nutqidagi milliy kesatik va kinoyalar faqat o'g'uz lahjasi vakillari leksikasi bilan aloqadordir. "Avazxon" dostonidagi badiiy nutqda tilning leksik ma'nodorligi baxshi mahorati orqali original tarzda namoyon bo'lgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Hodi Zarif. Ulkan xalq san'atkori. // Ergash shoir va uning dostonchilikdagi o'rni. –T.: Fan, 1971. –B.8. (8-40).
- 2.Ro'zimboyev S.R. Epos haqida qaydlar. // Saylanma. –Urganch, "Xorazm", 2012. –B.222. (222-295).
- 3.Bozorov A. Вопросы авторство и творческой индивидуальности бахши в узбекском народном дастанном сказительстве. АКД. –Т.: 1991. –S.15. (18).
- 4.Qahhorova Sh. Baxshi estetik ideali haqida. / O'zbek folklorshunosligi masalalari. Vtom, –T.: 2015. –B.41. (40-44)
- 5.Saidov M. O'zbek xalq dostonchiligida badiiy mahorat. –T.: Fan, 1969. –B.21. (264).
- 6.Mirzaev T. Эпос и сказитель. –S.47-48.
- 7.Saidov M. Xalq dostonlarida epik qolip va an'anaviy formulalar. // O'zbek filologiyasi masalalari. Научные труды ТашГУ вып. 362. –Т.: 1970. –S.52.
- 8."Go'ro'g'li". –Urganch, "Xorazm", 2004. –B.41 (476).
- 9."Go'ro'g'li". –Urganch, "Xorazm", 2004. –B.358-359(476).
- 10."Go'ro'g'li". –Urganch, "Xorazm", 2004. –B.65 (476).
11. Sabirova N. Xorazm baxshichilik va xalfachilik an'analari.- Toshkent, "FAN" 2021.- B.56-68